

Јасна Влајић-Поповић
 Институт за српски језик САНУ, Београд
 jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

Мора ли драгоцен бити и скупоцен? *

Анстракт. У светлу творбе и семантичког развоја разматра се порекло готово синонимних сложеница *драгоц(ј)ен* и *скупоц(ј)ен* 'pretiosus', с једне стране као творби по моделу данас застарелог *многоц(ј)ен* (као настављача српскословенске речи *многоцѣньнѣ*, калкиране према гр. πολυτιμος, πολυτελής), а са друге као деривата именице *ц(иј)ена* преко од ње изведеног придева *ц(иј)енан* 'скуп', 'јефтин'; управо због те антонимије прво значење је накнадно потенцирано прво придевом *драг*, касније *скуп*.

Кључне речи: српски језик, сложеница, калк, семантички развој, *многоцен*, *драгоцен*, *скупоцен*.

0. Једно од првих »открића« које је студент могао да доживи на часовима историјске граматике грчког језика код професорке Љиљане Црепајац – барем по моме сећању – било је оно о етимолошкој истоветности гр. ποινή 'казна, откуп' и с.-х. цена 'pretium'. Могло се на тим предавањима проћи кроз читаве вртове прича о семантичким променама. Могла су се стећи прва сазнања о размерама и значају калкирања за богаћење језика, о томе како је грчки језик вазда пружао предлошке за словенску творбу, од старословенског и старосрпског до дан-данас (в. СРЕПАЈАС 1978). Могли су се чути и занимљиви цитати, попут оног о несавршености речника и сатова¹ – што сам првобитно запамтила само као духовитост, да бих много касније, када сам и сама почела да се бавим лексикографијом, схватила колико је то поређење истинито. Прилог који следи ослања се на све те драгоцене успомене.

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту бр. 178007 »Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика«, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ »Dictionaries are like watches – the worst is better than none and the best cannot be expected to be quite true«, Samuel Johnson (1709–1784), енглески енциклопедиста.

1. Друго је »откриће« дошло знатно доцније, када сам се (за потребе израде једнотомног етимолошког речника српског језика) позабавила творбено-семантичким породицом именице *цена*. Њена деривација у српском језику, иако релативно богата,² није нарочито занимљива. Једино што интригира јесте постојање практично – мада не сасвим – синонимног пара придевских сложеница *драгоцен* и *скупоцен* 'pretiosus'. Штавише, у истом значењу је посведочен и застарели облик *многоцен* (као његов антоним уредно је постојао и *малоцен* 'јефтин'³). Откуд потреба за толиким синонимима? Како и зашто су они улазили у језик и из њега се губили? И када се то дешавало, односно која је њихова релативна хронологија? У Скоковом етимолошком речнику одговора на ова питања нема, иако он све три сложенице помиње: *драгоцен* чак трипут (Скок 1: 263 s.v. *цијепа*, 1: 428 s.v. *drag*; 3: 273 s.v. *skup*), друге две по једном (3: 273 s.v. *skup*; 2: 445 s.v. *mnogi*). Ни њиховом творбом Скок се није посебно бавио, осим што је у два наврата узгред навео два различита тумачења: »Složen pridjev *skupocen* obrazovan [je] prema *dragocjen* od sintagme gen. *skupe cijene*« (Скок 3: 273 s.v. *skup*), односно »*mnogocjen* (< [придева] *cjenan*)« (Скок 2: 445 s.v. *mnogi*), тако да није јасно да ли он држи да су сложенице различитог или истог порекла, да ли иза свих стоје генитивске синтагме или пак старије двопридевске сложенице – при чему само *драгоцен* и не тумачи (мада самим поређењем имплицира да је исто као *скупоцен*). Нема ни осврта на хронологију тих облика, апсолутну нити релативну. Како би наредни српски етимолошки речник био бољи од Скоковог (в. нап. 1), у њему је придеву *драгоцен*

² Деноминал *цѐнити* impf. (осим деминутива *ценкати се*) постоји и у префигираним варијантама *зацѐнити*, *потцѐнити*, *прецѐнити*, *оцѐнити*, *процѐнити* pf. (осим са префиксом *за-*, сви облици долазе и у конкретним и у апстрактним значењима), а значењем се издаваја *уцѐнити* pf., iter. Од поствербала реализовани су *оцена*, *процена* и *уцена*. Као придев му функционише пасивни партицип *цењен* (такође са свим префиксима, *за-*, *о-*, *пот-*, *пре-*, *у-*), *непроцењив*, *ценовни*, отуд *ценовник* m. Ту је и колектив *бесцење* n., у прилошкој употреби у *бесцење* 'јако јефтино', наспрам заст. *бесцен* adj. 'неизмерно високе цене, јако драгоцен'.

³ У РСА код неколико аутора XIX века, у РЈА само из Стулића, уз упућивање на одговарајуће облике у чешком, пољском и руском – данас, век касније, ван употребе у тим језицима.

посвећена посебна одредница, где се укратко износи разматрање које следи.

2. Семантички токови не могу се пратити независно од творбе, и то у историјској перспективи. У првим члановима свих поменутих сложеница недвосмислено се препознају придеви *драг, скуп, многи, мали*. У другом делу би се очекивао придев на *-ан* (као нпр. у *драговољан, многољудан, малодушан*), дакле пореклом од именице *цена* (као што су *воља, људи, душа*). Али придев **ценан* данас не постоји, тако да у случају ових сложеница, на синхронном нивоу није јасан однос именице *цена* и другог елемента *-цен* (уп. разлику у Скоковом тумачењу облика *многоцен* и *скупоцен*).

2.1. Међутим, на дијахроном плану све се може боље сагледати. За то ћемо се ослонити на скромни избор постојећих историјских речника српског језика (Даничић, RJA, тек делимично и РСА), свесни да би даља ексцерпција језичке грађе могла донети још података и евентуално довести до нешто другачијих закључака.

2.1.1. Најраније је (XIII /XIV век) посведочен придев *многоцен*, у облику српсл. **мъногоцѣньнъ**: Дражајши ест каменија многоцѣньна (Св. Сава), Съ почтенними и многоцинними дари (Повеља из 1392), Повелѣ донести свиты красъны многоцѣнны (Доментијан), Приложи канѣдила многоцѣньна (Данило), сузе арханѣлове каконо камење многоцѣнно («много циенно») (Зб. ћирил. рукописа, Дубровник 1520) (Даничић 2: 83, такође RJA s.v., уп. и ЗЕТТ 1970: 224).⁴ Тај је придев у облику **мъногоцѣньнъ**, постојао већ у старословенском језику, као калк према грчком *πολύτιμος, πολυτελής* (ESJS 93 s.v. *сѣпа*, 512–513 s.v. *тѣпогѣ*). Наведени примери указују на књишки карактер речи, мада је она временом, прошавши кроз мене које је учени српскословенски језик претрпео, фонетски прилагођена живом говору, па је крајем XVIII века Доситеј користи без полугласа: *многоцѣнне вешти* не купују се за малу цѣну (RJA). Ову реч, која није била ушла у народ, Вук Караџић је у свом преводу Новог завета

⁴ Даље RJA доноси и пар примера из XV века, са хрватског терена: *Mnogocenap jest* (А. Далматин); *Boljše bo jesu dobre rěči ot srebra i ot zlata mnogocennago* (глагољски рукопис), и још неколико познијих, из XVII–XVIII века, у облику *тпогосѣп* фонетски ближем народном изговору (тако Петар Богдан Бакшић, родом Бутарин, и Далматинци Ј. Кавањин и И. М. Матеић).

међу више десетина изобичајених, старосрпских и српскословенских речи »оживео« за потребе тог превода, у облику *многоцен*.⁵ Тај превод није једини извор њене новије посведочености.⁶ У сваком случају, нема сумње да је ова сложеница првобитно као други елемент имала придев **цѣньнь** < *сѣньнь*, да би временом полуглас *ь* испао, а *нн* се закономерно упростило у *н*.

2.1.2. Придев *драгоцен*, понекад и у облику компаратива, посведочен је од XVI века.⁷ Иако га не бележи Вук, среће се (као и од њега изведена именица) у народним песмама и приповеткама: драгоцене и свете ствари (НП), драгоценијех хаљина (НПр), Да имаде и сребра и злата, оружја и много другијех драгоцености (НПр). Користио га је и Вук Караџић лично: Описаније драгоценије остатака наше старине (све према RJA). Стога овај придев треба сматрати делом народног српског језика, иако је можда настао за учене потребе. Значајно је и то да га у одговарајућим облицима имају и готово сви остали словенски језици, мада – упркос формално-семантичкој подударности – ипак није извесно да ли као део прасловенског наслеђа (SP, ЭССЯ га не региструју!) или као позније, независне творбе у сваком језику понаособ. Иако се на основу граfiје наших потврда не може са сигурношћу тврдити да је и у овом случају други елемент био придев **цѣньнь** < *сѣньнь*, у другим језицима то је јасно (уп. слч., чеш. *drahosenitý*, пољ. *drahosenitu*, рус. *драгоценный*). Остаје неизвесно да ли је сложеница настала по узору на учену **многоцѣньнь** или пак спонтано, у току природног језичког развоја под утицајем фак-

⁵ Цет је у том преводу препознао 49 речи за које Вук сматра да »се у нашем народном језику не говоре, али се ласно могу разумјети и с народнијем ријечима помијешати« (ЗЕТТ 1970: 132).

⁶ Од предвуковских писаца користи је, поред Доситеја, још Ат. Нешковић, Будим 1801, а од познијих Ст. Новаковић, Београд 1893; Личанин Б. Будисављевић, Нови Сад 1914; Далматинац Н. Нодило, Загреб 1918 (РСА).

⁷ Код далматинских и босанских писаца и/ли преводилаца религиозне књижевности XVI–XVIII в. (Кожичић, Мрнавић, Раднић, Кавањин, Гргур из Вареша, нпр. *da bi redovnici ni oka ni dragocennih riz ne nosili; izvede ono dragocino zrnice; Rasipajući ovo dragocjeno vrijeme | dobra smrt i dragocjena prid Bogom; Kamen i biser dragocjeni; dragocina smrt*) те код лексикографа Волтића, Стулића и кајкавца Белостенца (све у RJA) односи се подједнако на конкретне и на апстрактне појмове (за колокацију са *смрт*, уп. лат. *mors pretiosa*).

тора описаних у § 3.2. али свакако се то десило док је придев *драг* још активно значео 'скуп'.⁸

2.1.3. Придев *скупоцен* посведочен је најкасније, тек од XIX века. Једини је од ових облика несумњиво народна реч јер га бележи Вук,⁹ а постоји и у народним приповеткама и песмама, као и у Вуковом и Даничићевом преводу Библије.¹⁰ Иако Скок други елемент изводи из генитивне синтагме (*бити*) *скупе цене* (Скок l.c.), вероватније је да се творба (рецимо најкасније у XVIII веку, пошто је облик писмено фиксиран почетком XIX века) наслонила у другом елементу на већ постојећи синоним *драгоцен*. Разлог за замену првог елемента те сложеннице лежи у чињеници да је дотле придев *драг* био изгубио значење 'скуп'.

3. Независно од ситуације са сложеницама, треба имати у виду семантички развој основне речи *цена* (за вербалне деривате в. нап. бр. 2).

3.1. У старосрпском је од XIV века посведочена именица **цѣна** у два основна значења 'накнада за противуслугу, *pretium*' и 'материјална вредност (те накнаде), свота':¹¹ уп. *цѣна имъ* (пастирима за пашу у планини црквеној) од сада 2 овъна и 2 јагњети и сиръ и динарь (Г. Цамблук), *Цена би двора тога осмъ литръ сребра* (исправа

⁸ Оно је очувано у још једној семантички блиској придевској сложенници, заст. *драгѡкуп*, -а, -о поред *драгѡкупан* 'скупѡ плаћен' (у НП често поимениченој у *драгокуп* т., *драгѡкупа* ф., *драгѡкупче* п. – нарочито о робу, робињи – што бележи и Вук, в. РСА), затим у синтагми *драги камен* 'дијамант' и у вероватно отуд изведеном неологизму *драгуљ*, као и у глаголу (*по*)*драѡжати* 'поскупети' – према компаративу *дражи* 'скупљи' (Скок 1: 428b s.v. *drâg*), независно од вероватног бохемизма *драѡжба* 'лицитација, аукција, подизање цене'.

⁹ Имају га и македонски и бугарски, где у значењу '*pretiosus*' такође преовладава придев *скуп*, за разлику од *драг*, који користе сви остали словенски језици.

¹⁰ Нпр.: има једна велика јама у земљи ... биће у њој новаца или каких других скупѡцјених ствари (НПр), У зло доба у годину гладну, кад је била скупѡцена храна (НП), Жене ... да украшују себе ... хаљинама скупѡцјенима (Вук НЗ), Скупѡцјеном крвљу Христа (Вук НЗ), Све ово бјеше од скупѡцјена камена (Даничић СЗ) (све RJA s.v.).

¹¹ Индиректно се из деноминала **цѣнити** (XIV в., Душанов законик) '*aestimare*' препознаје и значење 'процена'; тек касније се развија апстрактно 'умна, емотивна вредност', што је стање у већини словенских језика (в. SP 2: 76, ЭССЯ 3: 182–183, ESJS 93).

из XIV в.), Цијена га јест три литре сребра (Зб. Ћирил. рукописа, Дубровник 1520).

3.1.1. Осим основног, неутралног значења, касније се јављају и придевске синтагме којима се њена вредност прецизира: *лака цена* (цијена је свему лака, Дубровчанин М. Ветранић, XVI в.), а нарочито *добра / боља цена*, чија се семантика грана у два супротна смера, зависно од перспективе говорника: ако је он продавац, коме је добра цена она која је висока (нека је мнџ цѣна боља нере иному, јере сѣмь вашъ – тражи се дозвола за продају по вишој цени, документ XIV века) *добра цена* је заправо *висока* тј. роба је *скупа* (уп. и Вуково *велика цена*: ја сам за велику цијену име овога грађанства добио, све RJA s.v.).

3.1.2. Из перспективе купца, коме је добра цена она која је ниска (в. код Микаље: добре цијене, на добру цијену 'јефтино *vili pretio*', такође у пословицама: Месо добре цијене и пси једу | Добра цијена, мудар очи отвори а луд затвори), оно што је *добре цене* заправо је *јефтино*.

3.1.3. Али како су купци бројнији него продавци, њихова перспектива је преовладала.¹² Тако и окамењени падежи именице у прилошкој функцији значе 'јефтино': *цијене* adv.: Богаташу се врло цијене учини, па на то пристаде (НПр), Гавранови грачу и бију се, цијене ће брзо меса бити (Његош), Да купимо ће видимо најцјене а најбоље (НПр);¹³ *цијено* adv.: Тада робља врло ц'јено бјеше: два Турчина за кабао вина (НП); *цијену* adv.: Да нијесу овако цијену ријечи, мање би лажа било за минцу (НПосл) (све RJA s.vv.).

3.1.4. Даље се дешава да обједињени појмови *јефтин* или *скуп* долазе као придеви уз именицу *цена*, уп. код Л. Гргића-Бјелокосића: У хајдучке главе јефтина је цијена | Ја л' је (главу) продат о цијену скупу (RJA),¹⁴ што је са своје стране такође отворило пут формирању сложеница у народном говору.

¹² Тако и у случају итал. *a buon mercato* 'јефтино' (досл. 'добрим трговањем'), фр. *bon marché* 'исто'.

¹³ Супротног је значења окамењени инструментал стсл. *сѣпојо* 'скупо' (ESJS 93).

¹⁴ Слично је било и са *драг* 'скуп' код далматинских писаца XVII–XVIII века (Кашића и Росе): Коју ... *toliko dragom cijenom kupovahu*; Zrno (*bisera*) *drage cijene* (RJA s.v. *cijena*).

3.2. Од именице је уредно изведен квалитативни придев на **-ѣнь** (< псл. **-ьнѣ* < ие. **-inus*) **цѣньнѣ** 'који има цену, вредан (нечега)', односно 'који има високу цену, врло вредан' тј. 'скуп'¹⁵ посведочен, углавном у облику компаратива, тек од XVI и XVII века (само код босанског писца Михајла Раднића у позитиву: Dade ti dva ključa, jedan od zlata veoma cjenan s uzicom od svile, RJA s.v. *cijenan*). У народом стваралаштву, напротив, он значи 'мале цене, јефтин': Од злата је цјење сребро (НПосл), Ћења (sic! < цијења) је код нас душа него литра лука (НПосл). Под утицајем семантичке амбивалентности производне именице, и придев поред свог првобитног значења 'pretiosus' развија и антонимно значење 'vilis', које бележи и Вук.¹⁶ Док деноминал *ценити* и његов трпни придев *цењен* задржавају неутрално, односно позитивно значење, основна именица добија и негативно (уп. старије прилоге *цијене*, *цијено*, *цијену* 'јефтино', као и новији деминутивни деноминал *ценкати се* 'постизати мању цену'), што се преноси и на од ње изведени придев. Такав семантички развој довео је до потребе да се квалитет високе вредности, материјалне (а потом и духовне), прецизира још једним придевом, *драг* односно *скуп* (в. примере горе), па је и то у народном језику – независно од постојања учене сложенице **мъногоцѣньнѣ** – могло довести до настанка сложеница *драгоцен* и *скупоцен* (в. и § 3.1.4.).

4. Релативно позна посведоченост тих сложеница (тек у XVI односно XIX веку) говори о њиховом народном пореклу – како значењем првог дела тако и творбом другог дела.

4.1. Хронолошка разлика поклапа се са динамиком семантичког развоја оба придева: док је *драг* постепено губио позитивно значење 'скуп' (данас увелико застарело, ограничено на писце претпрошлог века, в. РСА) и практично се свео на 'мио, вољен' (што је додатно погодно везивању апстрактне семантике за облик *драгоцен*), исто-

¹⁵ Иста је ситуација и у већини других словенских језика: бут. *цѣнен*, слч., чеш. *sepiť*, пол. *sepić*, струс. **цѣньнѣ**, рус. *цѣнный*, укр. *цінний*, блр. *цэнны*, све од псл. **сѣпѣнѣ* < псл. **сѣпа* (SP 2: 76–77 s.v. *сѣпа*; ESJS 93; ЭССЯ 3: 182–183 без придева).

¹⁶ Такав се обрт догодио у још неким језицима: слн. *sepen* (према изразима *v seno*, *po seni*, *senó*), такође укр. *в ціні* 'јефтино' (SP 2: 76 s.v. *сѣпа*). Исту антонимију показује и придев *бесцен* заст. 'неизмерно драгоцен' према *бесцење* п. 'сасвим мала цена', у *бесцење* adv. 'будзашто' (тако већ у Душановом законику: **да мою коуплю продасть оу безыцѣньнѣ**, Даничић 1: 38).

времено је – независно или паралелно – придев *скуп* прешао пут од негативне конотације до семантичке неутрализације: изворно ‘шкрт; оскудан’ преко ‘редак’ → ‘вредан зато што је редак’ → ‘скуп’¹⁷ (што је додатно погодно везивању конкретне семантике за облик *скупоцен*).

4.2. На плану творбе, други елемент *-цен* (за разлику од *многоцен* : *многоценан*, в. § 2.1.1) не показује проширење за сложене придеве *-ѣнъ*, које је било типична тенденција у црквенословенској творби (уп. VAILLANT 1974: 455 за примере типа *вельлѣнъ* и *вельлѣнънъ*), док је у народном језику, нарочито данас, изузетно ретка појава (уп. *ускогруд* / *ускогрудан*, *слабовид* / *слабовидан*, *белопут* / *белопутан*, *злоћуд* / *злоћудан*, *дуговек* / *дуговечан*).

5. Данас имамо ситуацију да је учени придев, двопридевска сложеница још српскословенског порекла, *многоцен* (такође *многоценан*, посведочен од XIII века), сасвим изобичајен у савременом српском језику (са њим и антоним *малоцен*), док је *драгоцен* (посведочен од XVI века) у употреби паралелно са *скупоцен* (посведочен од XIX века), али не као његов потпуни синоним већ – под утицајем семантике *драг* ‘мио’ – покрива апстрактна значења духовне или емотивне вредности, а *скупоцен* се ограничава на конкретна значења, која се тичу материјалних добара.

Литература

Вук = Вук Ст. Карацић, *Српски рјечник*, Београд ⁴1935.

ДАНИЧИЋ = Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 1–3, Београд 1863–1864; репринт Београд : Вук Карацић 1975.

РСА – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–, Београд : САНУ, 1959–.

ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков*, 1–, Москва : Наука, 1974–.

* * *

BUCK = C. D. Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago : UCP ²1965.

СРЕПАЈАС 1978 = Lj. Crepajac, »Prilog proučavanju grčkih semantičkih pozajmljenica i prevedenica u srpskohrvatskom«, *Živa antika* 28/1–2, 75–84.

¹⁷ Појава је јужнословенска – поред српско-хрватског, присутна још у македонском и бугарском језику.

Јасна Влајић-Поповић

ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1989–.

FRISK = H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, 1–3, Heidelberg : Carl Winter, ²1973.

RJA = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–23, Zagreb : JAZU, 1882–1973.

SKOK = P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–4, Zagreb : JAZU, 1971–1974.

SP = *Słownik prasłowiański*, 1–, Wrocław etc. : Ossolineum, 1974–.

VAILLANT 1974 = A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, IV: *La formation des noms*, Paris : Klincksieck.

ZETT = R. Zett, *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen* (Die altserbische Periode), Köln / Wien : Böhlau Verlag, 1970.

Jasna Vlajić-Popović

Serbian Language Institute, SASA, Belgrade

Is *dragocen* necessarily *skupocen*? On designations for 'pretious' in the Serbian language

Abstract

In view of the topics professor Ljiljana Crepajac used to cover during her lectures on Greek historical grammar, the author examines the origin, word-formation and semantic development of a synonymous pair of compound adjectives in modern Serbian, *dragocen* and *skupocen* 'pretious' (dating from 16th and 19th centuries respectively). They are analyzed with regard to yet another synonym of the same structure, the obsolete *mnogocen* dating from the 13th century Serbian-Slavic *многосѣньнъ*, traceable to an Old Church Slavonic *многосѣньнъ*, itself a calque from Gk. *πολύτιμος* and/or *πολυτελής*. On the other hand, they can be explained as indigenous formations, *dragocen* being the first to originate from the qualitative adjective *c(j)enan* (< *сѣньнъ*) derived from *c(ij)ena* 'price'. The semantic ambiguity of the noun (besides the neutral 'price', it developed not only the positive meaning 'high price' but also antonymous 'low price, cheap price') was transferred to the adjective which began to mean both 'expensive, valuable' and 'cheap'. Hence the need arose for an enforcement of the adjectival meaning 'valuable, pretious' by yet another adjective: first it was *drag* 'dear (in every respect)' (hence *dragocen*) and when it fell out of use in the sense 'expensive, pretious', it was replaced by *skup* 'expensive' (hence *skupocen*).

Key Words: Serbian language, compound, calque, semantic development, *mnogocen*, *dragocen*, *skupocen*.